

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ  
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

# НАУКОВІ ЗАПИСКИ



***Серія: ГЕОГРАФІЯ***

Випуск 25  
Вінниця 2013

УДК 91  
ББК Д8

**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2013. – Вип. 25. – Вінниця, 2013. – 219 с.**

**Scientific notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography. – 2013. – Issue 25. – Vinnytsya, 2013. – 219 p.**

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 1 від 29 серпня 2013 р.)

Опубліковані результати досліджень антропогенних ландшафтів. Окремі статті присвячені натуральним ландшафтам, природничо- та суспільно-географічним дослідженням, прикладним проблемам географії, географічним проблемам окремих регіонів та охороні природи. Бібліографія у кінці статей.

Published results of studies of anthropogenic landscapes. Individual articles are devoted to natural landschaftam, natural and socio-geographical research, applied problems of geography, geographical problems of individual regions and Environment. The bibliography is at end of the articles.

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:** Г.І. Денисик – доктор географічних наук, професор (відповідальний редактор); А.В. Гудзевич – доктор географічних наук, доцент (заступник відповідального редактора); В.М. Гуцуляк – доктор географічних наук, професор; С.І. Іщук – доктор географічних наук, професор; І.П. Ковальчук – доктор географічних наук, професор; В.Г. Кур'ята – доктор біологічних наук, професор; В.П. Руденко – доктор географічних наук, професор; П.Г. Шищенко – доктор географічних наук, професор; В.І. Корінний – кандидат геологічних наук, доцент (відповідальний секретар).

**Адреса редакційної колегії:**

21100, природничо-географічний факультет, педагогічний університет,  
вул. Острозького, 32, Вінниця  
Тел. (0432) 27-64-66

**Відповідальні за випуск: Г.І. Денисик, В.І. Корінний**

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

**ISBN 996-7874-09-5**

© Вінницький державний  
педагогічний університет  
імені Михайла Коцюбинського, 2013

## ЗМІСТ

### ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Денисик Г.І.	Антропогенне ландшафтознавство у першій половині ХХІ століття . . . . .	7
Міхелі С.В.	Дослідження антропогенних змін ландшафтів в Україні: концептуальні засади, центри розвитку, результати . . . . .	12
Петлін В.М.	Проблеми теорії та методології антропогенного ландшафтознавства . . . . .	20
Гродзинський М.Д.	Просторова гетерогенність і впорядкованість ландшафту . . . . .	26
Бондарець Д.С.	Методи та технології використання туристсько-рекреаційного потенціалу ландшафтів Запорізької області . . . . .	32
Война І.М.	Особливості ландшафтного різноманіття гірничопромислових ландшафтів у зв'язку з їх висотною диференціацією . . . . .	40
Воробьева І.Б., Власова Н.В.	Оценка почвенно-экологического состояния ландшафтов южной тайги при открытой разработке угольного месторождения . . . . .	47
Воровка В.П.	Ландшафти Східного Сивашу: антропогенне перетворення та його результат . . . . .	53
Гришко С.В.	Ландшафтна структура Старобердянського лісового масиву . . . . .	60
Гродзинська О.Ю.	Когнітивне оцінювання ландшафтів . . . . .	68
Дубынина С.С.	Парагенетические растительные сообщества природных и нарушенных геосистем Назаровской котловины . . . . .	75
Дутчак С.В. Дутчак М.В.	Приуроченість туристсько-рекреаційних ресурсів до природних ландшафтних комплексів (на прикладі Чернівецької області) . . . . .	81
Канський В.С.	Екотони-узлісся лісових антропогенних ландшафтів Поділля . . . . .	92
Квасневська О.О.	Відображення історичних подій та господарської діяльності в географічних назвах Подільського Побужжя . . . . .	96
Кирилюк Л.М., Кізюн А.Г., Гусак О.М.	Ландшафти Подільської височинної висотно-ландшафтної області як об'єкти туризму . . . . .	102
Когайчук С.Ю.	Сучасний стан садівництва Східного Поділля . . . . .	109



УДК 911.3

Канський В.С.

## Екотони-узлісся лісових антропогенних ландшафтів Поділля

**Канський В.С. Екотони-узлісся лісових антропогенних ландшафтів Поділля.** В статті зхарактеризовано сучасний стан екотонів-узлісь лісових антропогенних ландшафтів Поділля, виділено два основних їх типи: повнопрофільні та неповнопрофільні, розглянуто їх структуру, виділено і запропоновано рослинний склад шести мікросмуг екотонів-узлісь. Розроблено рекомендації, щодо оптимізації екотонів-узлісь, їх охорони та відновлення.

**Ключові слова:** Поділля, екотон, узлісся, ліс, поле, антропогенний, ландшафт.

**Канский В.С. Экотонны-опушки лесных антропогенных ландшафтов Подолья.** В статье дано характеристику современного состояния экотонно-опушечных лесных антропогенных ландшафтов Подолья, выделены два основных их типа: полнопрофильные и неполнопрофильные, рассмотрена их структура, выделены и предложены растительный состав шести микрополос экотонно-опушечных. Разработаны рекомендации по оптимизации экотонно-опушечных, их охраны и восстановления.

**Ключевые слова:** Подолье, экотон, опушка, лес, поле, антропогенный, ландшафт.

**Kansky V.S. Ecotones-edge forest anthropogenic landscapes of Podilia.** The article gives a description of the current state of forest ecotones-edge anthropogenic landscapes skirts, proposed two main types of forest ecotones-edge: full-profile and partial profile, examined their structure, allocated and proposed vegetative composition of six microbands forest ecotones-edges. The recommendations on optimization of forest ecotones-edges, protection and recovery.

**Keywords:** Podilia, ecotone, the edge of the forest, field, anthropogenic, landscape.

**Постановка проблеми.** Натуральні перехідні смуги між лісом і степом – узлісся – здавна цікавили географів, геоботаніків, ґрунтознавців, а пізніше і ландшафтознавців та екологів. І це не випадково. Узлісся мають виключно важливе значення у процесах розвитку та взаємодії лісу і степу, їх відновлення та збереження. У зв'язку з цим, узлісся вперше зацікавили науковців при розгляді теорій та гіпотез походження лісостепу, взаємодії між лісом і степом й безлісся степів [1, 3, 5, 7].

**Аналіз попередніх досліджень.** Дослідженнями екотонів-узлісь займалися, в основному, лісознавці, але ландшафтознавчий підхід до цього питання виявився не менш важливим. Зокрема такі науковці, як Г.І. Денисюк, М.А. Голубець, М.Д. Гродзинський започаткували дослідження екотонів-узлісь лісових антропогенних ландшафтів.

**Постановка завдання.** Розглянути сучасний стан екотонів-узлісь антропогенних лісових ландшафтів Поділля та їх класифікувати.

**Виклад основного матеріалу.** У 80-х роках XIX сторіччя С.І. Коржинський запропонував гіпотезу наступу лісу на степ, згідно з якою в результаті виключно абстрактної «боротьби за виживання» між лісовою і степовою рослинністю формувався лісостеп [4]. У цій боротьбі неабияке значення мали узлісся, бо за С.І. Коржинським, перемога завжди залишалась за лісом як більш потужним типом рослинності. Послідовники С.І. Коржинського наступ лісу на степ бачили навіть у кучугурах снігу на узліссях, які сприяли збільшенню зволоження та вилугованню ґрунтів, що в свою чергу призводило до поступового переродження чорноземів у опідзолені чорноземи та сірі лісові ґрунти [4]. Не все в цій гіпотезі відповідає дійсності, зокрема щодо ґрунто-

формуючих процесів у межах узлісь [2], але роль узлісь у взаємовідносинах між лісом і степом була визначена правильно.

Упродовж другої половини XIX та у XX ст. узлісся були майже повністю знищені й за них забули. Разом з тим, ці унікальні ландшафтні екотони потребують детальних досліджень і повсюдного відновлення. Узлісся – не лише перехідний, але й захисний бар'єр (екотон) між лісом і полем, лісом і степом. Їх знищення збіднило як лісові, так і степові ландшафти. У межах узлісь розвивались процеси, які притаманні як лісу й степу, так і відмінні від них. Часто узлісся – це лісостеп у мініатюрі. На незначній відстані (десятки метрів) тут можна побачити майже усі ландшафтні комплекси, характерні для лісостепу, а тому вони є не лише невід'ємною, але й унікальною частиною лісостепу. Без узлісь лісостеп (його залишки) й лісополе нормально функціонувати не можуть.

На початку XXI ст. ліс і поле або ліс і луки переважно розділяє неширока (5-7 м) польова дорога, чи ліс безпосередньо контактує з ними. Ліс, що не має узлісся, а взаємодіє відразу з полем, зазвичай розріджений. Тут у складі рослин (смуги 60-120 м шириною) починають домінувати малоцінні види дерев: у лісополі – граб, різні види клену, осика, черешня, береза; у лісопосовищній зоні (районах Подільських полісь) – вільха, осика, верби, клени (рис. 1).

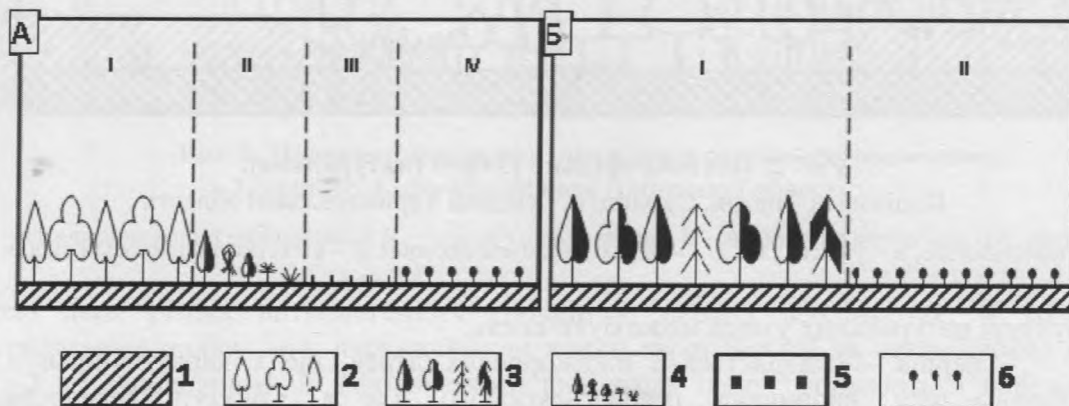


Рис. 1. Натуральна catena (А) і сучасна межа ліс – поле (Б) Поділля.

А. I – натуральний ліс, II – узлісся, III – різнотравно-злакова смуга, IV – поле. Б. I – похідні ліси або насадження, II – поле. 1 – корінні гірські породи і ґрунти, 2 – дубово-грабовий ліс, 3 – насадження дубу, ялини, сосни, берези, 4 – чагарники: глід, шипшина, дикі груша і яблуни, бузина та інші, 5 – різнотравно-злакові луки, 6 – сільськогосподарські культури.

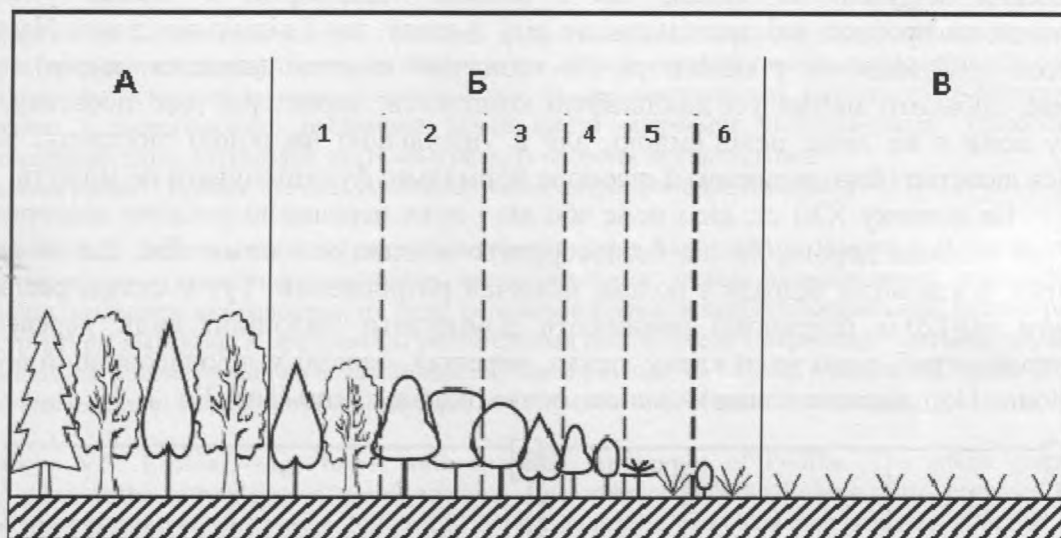
Дерева частіше, ніж у глибині лісу, суховершать, мають іншу, стійку проти вітрів з боку поля й густішу крону; підлісок пригнічений наметами снігу. Весняні квіти – фіалки, першоцвіт (*Primula L.*), печіночниця (*Hepatica Mill.*), проліски (*Galanthus L.*) та гриби – відступили від таких окраїн вглиб лісу. Часто тут формуються смітники. Тваринний світ, особливо світ птахів, тут різноманітний і багатий. З іншого боку, смуга польових ландшафтів, шириною до 50-120 м (залежно від висоти дерев і напряму пануючих вітрів), що примикає до лісу, характеризується своїм розподілом опадів, вологістю ґрунтів, температурою, а головне – продуктивністю сільськогосподарських культур.

У результаті формується своєрідна антропогенна парадинамічна система, що суттєво відрізняється від натуральної, у структурі якої є узлісся. Парадинамічна система «ліс – поле» має багато спільного з подібною «лісопольова смуга –

поле» [2], лише названі вище процеси у першій проявляються значно інтенсивніше [6].

За результатами польових досліджень ми класифікували узлісся за різними ознаками.

*Повнопрофільні узлісся.* Це переважно залишки натуральних узлісь, де чітко прослідковуються виокремленні смуги – екотони (рис. 2). Таких смуг у



**Рис. 2. Повнопрофільне узлісся (натуральне).**

Подільські Товтри. Околиці с. Гущинці Тернопільської області.

А – похідний ліс, Б – узлісся: 1,2,3... – перехідні смуги-екотони. В – сільськогосподарські угіддя.

структурі натуральних узлісь може бути шість:

– перша – складається з низькорослих дерев, що є характерними для корінного лісу, наприклад, грабово-дубового, але в структурі деревостану переважає не дуб, а граб, черешня, інколи ясен та береза;

– друга – в структурі деревостану домінують різні види клену, особливо польовий та гостролистий, акація біла, липа серцелиста, рідше зустрічаються граб звичайний, інколи явір (*Acer pseudoplatanus L.*) та горобина. Ознакою, що виокремлює цю смугу, є широке розповсюдження тут груші звичайної та яблуні лісової, котрі весною гарно цвітуть, а восени плодоносять;

– третя – це переважно високорослі чагарники ліщини, калини, дерену справжнього (кизилу), черемхи звичайної, глоду криваво-червоного, а також лісових груш та яблунь, що часто утворюють густі, але прохідні хащі;

– четверта – представлена низькорослими чагарниками (бруслина бородавчаста й бруслина європейська, свидина, шипшина собача, бузина чорна, рідше гордовина, скумпія й терен чорний) та високорослими травами (будяки (*Carduus L.*), зарослі малини, різнотрав'я і злаки), що переплетені ожиною. Це важкопрохідна смуга, у межах котрої, а також частково третьої, взимку накопичується найбільше снігу. У цих смугах найбільше їжі для птахів, а тому їх тут завжди багато;

– п'ята – переважає високе різнотрав'я і злаки, значно менше бур'янів, інколи в пониженнях зустрічаються кущі верби прутикової, ламкої та попелястої. У межах цієї смуги випасають худобу, зустрічаються й сінокоси;

– шоста – здебільшого неширока, представлена лучним різнотрав'ям із



переважанням злаків; використовується під сінокоси й випас.

Повнопрофільні узлісся нині рідкість, а тому їх необхідно оберігати і навіть заповідати як окремі ділянки заплав, лісові урочища тощо. Ці узлісся – своєрідний еталон для формування у майбутньому антропогенних узлісь.

*Неповнопрофільні узлісся* – це узлісся, де хоча б одна із вище зазначених смуг відсутня. Їх можна зустріти частіше. Переважають узлісся, де виокремлюється одна-три смуги (рис. 3). Одна перехідна смуга – екотон – формується на

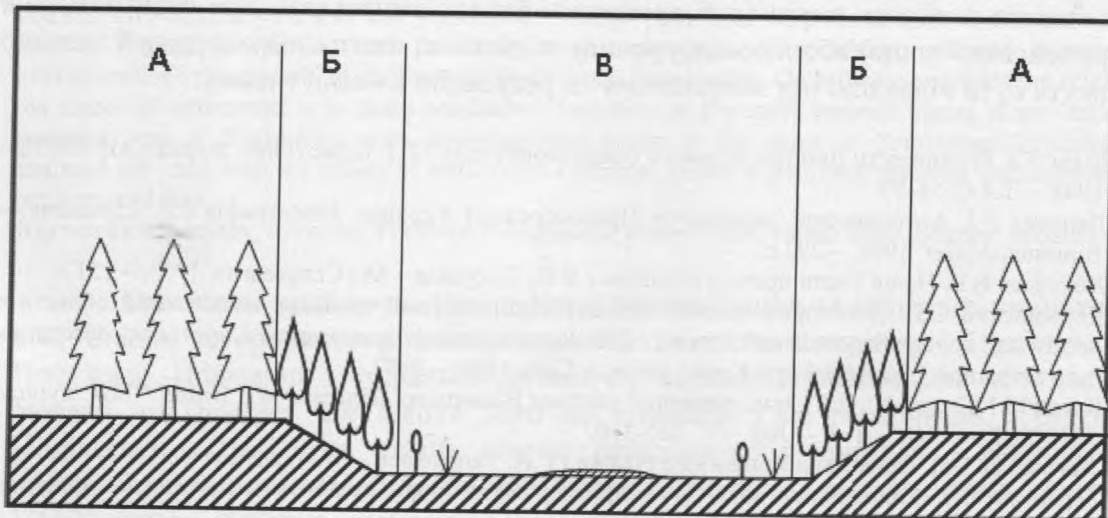


Рис. 3. Неповнопрофільне узлісся (натурально-антропогенне).

Околиці с. Коло-Михайлівка Вінницької області.

А – насадження ялини європейської, Б – узлісся з вільхи чорної, В – заболочене днище кар'єру, пісок.

межі двох різних антропогенних урочищ у лісових ландшафтах. У межах Подільських полісь, між насадженнями ялини європейської та неглибокими (до 1,5-2 м) занедбаними й заболоченими кар'єрами піску, формуються перехідні смуги – узлісся виключно з вільхи чорної. Такі узлісся можна віднести до категорії натурально-антропогенних. На жаль, антропогенних узлісь упродовж польових ландшафтознавчих досліджень не виявлено.

За складом рослинності мішані узлісся переважають над однотипними.

Упродовж другої половини ХХ ст. в структурі рослинності узлісь збільшилась кількість синантропних та акліматизованих видів. Серед перших переважають яблуні (кальвін білосніжний, джонатан), груші (різні види бери), вишні, з кущів – червона смородина, агрус, японська айва (*Cydonia Mill.*) тощо. Акліматизовані види представлені бархатом амурським, дубом червоним, горіхом чорним, акацією жовтою, горобиною, ліщиною великою (*Corylus maxima Mill.*) та ін. Розпочались активні процеси антропогенізації залишків натуральних узлісь та початок формування натурально-антропогенних у більш широких масивах.

**Висновок.** Зараз і у майбутньому необхідно звернути особливу увагу на відновлення занедбаних та формування нових узлісь. Без них межі лісових антропогенних ландшафтів не можна вважати оптимальними, а значить стабільними. Відновлення узлісь найбільш доцільно здійснити двома шляхами:

– відведення навколо лісових антропогенних ландшафтів вільної для формування узлісь природним шляхом смуги шириною не менше 50-60 м, максимум в умовах Поділля – до 100 м. У цій смузі не повинно бути навіть

польових доріг. Ландшафтознавчі дослідження показують, що там, де такі вільні смуги біля лісових антропогенних ландшафтів є, формування узлісь проходить активно. Це спостерігається не лише на окраїнах лісових масивів, але й поблизу лісових смуг на полях, що не розорюються.

– створення узлісь шляхом насадження зазначених вище рослин з відповідною структурою. Таких спроб поки що не було здійснень, але це можливо й необхідно, особливо там, де формуються лісові антропогенні ландшафтні комплекси з цінних порід (дуб червоний, бархат амурський, дуб скельний, бук європейський тощо) або лісових урочищ та ділянок, взятих під охорону й тих, що можуть бути відведені під заповідання чи рекреацію в майбутньому.

1. Білик Г.І. Рослинність Дністро-Бузького байрачного степу / Г.І. Білик // Бот. журнал АН УРСР. – 1948. – Т.4 С. 56-57.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія / Г. І.Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. / В.В. Докучаев – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с.
4. Коржинский С.И. Некоторые данные относительно северной границы черноземной области в восточной полосе Европейской России / С.И. Коржинский // Приложение к протоколу заседания о-ва естествоиспытателей при Казан. ун-те. – СПб, 1886. – №87.
5. Котов М.І. Географічний нарис південної частини Вінницької області / М.І. Котов // Бот. журнал АН УРСР. – 1940. – Т. I. – №2. – С. 325-370.
6. Танфильев Г.И. Пределы лесов на юге России / Г.И. Танфильев – М.: Географгиз, 1953. – 237 с.
7. Терехуха І.П. Особливості будови і протиерозійна роль корневих систем деревних та чагарникових порід на еродованих землях Волино-Подільської височини / Терехуха І.П. // Український ботанічний журнал. – К., 1971. – Т. 28, №3. – С. 351-355.

УДК 911.3

Квасневська О.О.

## Відображення історичних подій та господарської діяльності в географічних назвах Подільського Побужжя

Упродовж тривалого часу проаналізовано історію дослідження та розвиток топоніміки Подільського Побужжя, розглянуто причини формування ойконімів, показано значення та роль людини у формуванні та розвитку антропогенних топонімів, проаналізовані причини назво-творчого процесу у межах Подільського Побужжя. На окремих прикладах детально розглянуто походження назв населених пунктів, проаналізовано утворення антропогенних назв пов'язаних з діяльністю людини. Досліджено походження назви Подільського Побужжя, проаналізовані пов'язані з назвами населених пунктів історичні події, які відбувались на досліджуваній території, а також назви, що походять від народів, які заселяли територію Подільського Побужжя.

**Ключові слова:** топоніміка, ойконім, Подільське Побужжя, географічні назви, власні назви, господарство, народи.

**Квасневська Е.А. Отображение исторических событий и хозяйственной деятельности в географических названиях Подольского Побужья.** На протяжении длительного времени проанализирована история исследования и развитие топонимики Подольского Побужья, рассмотрены причины формирования ойконимов, показано значение и роль человека в формировании и развитии антропогенных топонимов, проанализированы причины название-образовательного процесса в пределах Подольского Побужья. На отдельных примерах детально рассмотрено происхождение названий населенных пунктов, проанализировано образование